

УПРАВЛІННЯ ЕКОНОМІКОЮ: ТЕОРІЯ І ПРАКТИКА

УДК 338.2:330.111.4

Ю. В. КИНДЗЕРСЬКИЙ,
доктор економічних наук,
провідний науковий співробітник
ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України"
(Київ)

ДЕІНДУСТРІАЛІЗАЦІЯ ТА ЇЇ ДЕТЕРМІНАНТИ У СВІТІ ТА В УКРАЇНІ

Акцентовано увагу на розкритті детермінант деіндустріалізації в розвинутих країнах і в Україні, на її видах, витоках і результатах для суспільства за різних економічних і технологічних умов його розвитку. Показано обмеженість традиційного ресурсного підходу до ідентифікації зазначених детермінант для інверсійного типу економіки України та запропоновано інституційно-структурний підхід, згідно з яким їх виникнення і взаємозумовленість прояву подано в інституційному контексті. Дано рекомендації щодо врахування окреслених детермінант у визначенні напрямів розбудови національної економіки.

Ключові слова: деіндустріалізація, "промисловий ренесанс", соціальний регрес, права власності, державне управління, збіднюючий розвиток, зовнішня залежність.

Yu. V. KINDZERS' KYI,
Doctor of Econ. Sci.,
Leading Researcher,
Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine
(Kyiv)

DEINDUSTRIALIZATION AND ITS DETERMINANTS IN THE WORLD AND IN UKRAINE

Attention is focused on disclosing the determinants of deindustrialization in developed countries and in Ukraine, on its forms, sources and results for society under different economic and technological conditions for its development. Limitations of traditional resource approach to identify these determinants for the inversion type of Ukraine's economy are shown and institutional and structural approach, according to which their emergence and interdependence of manifestation are presented in the institutional context, is proposed. The recommendations to incorporate determinants outlined when determining the directions of the national economy development are proposed.

Keywords: deindustrialization, "industrial renaissance", social regress, proprietary rights, public administration, impoverishing development, external dependence.

Упродовж останньої чверті століття у промисловому секторі України скоротилися випуск і зайнятість, деградували технологічна, виробнича та організаційна структури. За критеріями ЮНІДО це характеризується як деіндустріалізація. Разом з нашою державою від неї потерпають розвинуті країни Заходу і країни з перехідною економікою. Проте для них витоки і, відповідно, результати деіндустріалізації різні. Тому **мета статті** полягає у з'ясуванні основних детермінант *, які

© Кіндзерський Юрій Вікторович (Kindzers'kyi Yurii Viktorovych), 2017; e-mail: vkpp@ukr.net.

* Детермінанти (від латини "determinaus, determinautis" – "визначальний") – фактори, що справляють домінуючий, визначальний або основний вплив на економічні (або будь-які інші. – Ю.В.К.) процеси, явища, відносини у суспільстві тощо [1, с. 87]. Кожна з відомих на сьогодні теорій економічного розвитку оперує своїм набором детермінант, які його визначають. Більш де-

зумовили деіндустріалізацію у світі та в Україні, а також особливостей і результатів їх прояву у глобальній і національній системах господарювання, з подальшим обґрунтуванням ключових напрямів розбудови вітчизняної економіки.

**Деіндустріалізація і “промисловий ренесанс” у світі:
технологічний прогрес і соціальний регрес**

Причини деіндустріалізації залежать від технологічного рівня виробництва, розміру доходів і продуктивності праці. Для розвинутих країн з високими технологічним рівнем, доходами і продуктивністю характерною є “зріла” деіндустріалізація, коли виробництво під впливом НТП зміщується до високотехнологічного сектору, даючи поштовх прискореному розвитку наукомістких і логістичних послуг, від яких безпосередньо залежать зростання продуктивності та інноваційності самого виробництва, а також ефективність управління ланцюгами постачань його продукції на ринки *. У країнах з перехідною економікою (і в тому числі в Україні) та у слаборозвинутих країнах з технологічно відсталим виробництвом, низькими доходами і продуктивністю відбувається “передчасна” деіндустріалізація, коли виробництво заміщується послугами, не пов’язаними з підвищенням його ефективності, — торгівлею, орендою, ремонтом тощо. Основною кількісною ознакою і першого, і другого типів деіндустріалізації є зменшення вкладу промисловості та відповідне розширення сфери послуг при створенні ВВП і у структурі зайнятості **.

Тим часом у країнах, які розвиваються, має місце швидка індустріалізація. Вона проявляється не стільки у зміні співвідношення між промисловістю та послугами на користь першої, скільки у значно вищих темпах нарощування промислового виробництва порівняно з іншими групами країн ***.

тально зміст цих теорій висвітлено у підручниках з економічної теорії та історії економічної думки, а також коротко викладено, наприклад, у [2; 3]. Водночас висвітлення проблематики детермінант, які зумовили деіндустріалізацію, як у контексті світового розвитку в цілому, так і у розрізі країн (зокрема, з перехідною економікою, серед яких і Україна) не набуло значного поширення у дослідженнях. Тому дана стаття, жодною мірою не претендуючи на всебічне розкриття порушених питань, все ж є спробою автора розпочати заповнювати цю прогалину. Врешті-решт, це дозволить у подальших дослідженнях обґрунтованіше підходити до вибору моделей і механізмів розбудови національної економіки, яких на сьогодні пропонується чимало і які кардинально відрізняються між собою за своєю ідеологією і засобами політики — від повної дерегуляції та лібералізації економіки (з нівелюванням ролі держави) до повернення жорсткого директивного державного управління нею.

* ЮНИДО. Отчет о промышленном развитии — 2016. Роль технологий и инноваций во всеохватывающем и устойчивом промышленном развитии. Обзор. — Вена, 2015. — 61 с. — С. 8.

** За даними ЮНКТАД, упродовж 1980–2014 рр. частка промисловості скоротилась у розвинутих країнах з 28,3% до 18,5%, а у країнах з перехідною економікою — з 38,3% до 28,2%, тоді як вклад послуг збільшився, відповідно, з 61,6% до 75% і з 42,1% до 53,1%. Зауважимо, що не слід однозначно ототожнювати явище деіндустріалізації лише з руйнуванням (у тому числі фізичним) і зникненням промислового виробництва як такого. Останні можуть розглядатися тільки як окремі випадки або як форми прояву першого. На жаль, у випадку України деіндустріалізація дійсно проявилась у такому руйнуванні, тоді як у розвинутих державах — ні.

*** Згідно із статистикою ЮНКТАД, до кінця 2014 р. ВДВ промисловості у країнах, які розвиваються, зросла у 3,5 раза від рівня 1990 р., у розвинутих країнах — в 1,9 раза, а у країнах з перехідною економікою цей показник становив лише 89,6% від базового року. Справжній індустріальний прорив продемонстрували Китай і Південна Корея, де за 25 років обсяги виробленої ВДВ промисловості зросли, відповідно, у 15 і 5 разів. З 2011 р. Китай став беззаперечним лідером у світовому промисловому виробництві, витіснивши США з першого місця. У 2014 р. Китаєм створювалася п’ята частина (21,8%) світової ВДВ промисловості, тоді як Сполученими Штатами — 16,6%. У цілому впродовж 1990–2014 рр. частка країн, що розвиваються, у ВДВ світової промисловості зросла з 21,1% до 50,8%, тоді як розвинутих країн — зменшилася з 74,5% до 45,4%, а країн з перехідною економікою — з 4,4% до 3,8%.

ЮНІДО виокремило п'ять ресурсних детермінант, які забезпечували розвиток переробної промисловості у світі, — капітал, трудові ресурси, природні ресурси, енергетичні ресурси, продуктивність праці (технології) *. За ступенем свого впливу у зазначених групах країн вони мають істотні відмінності. У країнах, які розвиваються, зростання відбувалося за рахунок капітальних інвестицій, природних та енергетичних ресурсів, у розвинутих — за рахунок підвищення продуктивності праці шляхом впровадження трудо- та ресурсозберігаючих технологій, що, у свою чергу, збільшило обсяги виробництва при скороченні використання трудових, енергетичних і природних ресурсів **.

Хоча технологічна детермінанта відіграла ключову роль у зростанні промисловості розвинутих країн, все ж саме вона стала чи не головною в їх деіндустріалізації як на ранніх етапах зародження цього явища, так і при досягненні його "зрілої" стадії сьогодні. З одного боку, їх деіндустріалізація розпочалася 30–40 років тому з виведення виробничих потужностей до менш розвинутих країн, при одночасному нарощуванні промислового імпорту з них порівняно з промисловим експортом до них [4]. З іншого боку, посилення деіндустріалізації в останні два десятиріччя відбулось у зв'язку з бурхливим розвитком високотехнологічного виробництва, в результаті чого кардинально підвищилася продуктивність праці на фоні помітного скорочення зайнятих у промисловості та зменшення її частки у сукупному випуску, що, у свою чергу, зумовило перманентну кризовість і стагнацію у країнах Заходу [5]. Це змусило їх уряди змінити ставлення до індустріальної складової економіки, визнавши цю складову ключовим драйвером її стабільного, сталого і одночасно інклюзивного розвитку.

США взяли курс на модернізацію промислового виробництва на основі випереджаючої розбудови "просунутої" наукомісткої переробної промисловості (advanced manufacturing). Президент країни Д. Трамп на початку своєї каденції оголосив про наміри відродити американську промисловість шляхом посилення протекціонізму та відмови від надто ліберальних умов зовнішньої торгівлі з іншими країнами ***. Крім того, американський уряд має намір стимулювати (насамперед, через податки) повернення до країни раніше виведених з неї виробництв (re-shoring).

ЄС у своїй Стратегії розумного, сталого та інклюзивного зростання запланував до 2020 р. збільшити частку промисловості до 20% ВВП (проти 16% у 2012 р.) і відвести їй ключову роль у зростанні економіки ЄС на основі диверсифікації виробництва, підвищення його енергетичної та ресурсної ефективності ****. Європейську політику неоіндустріалізації спрямовано на прискорений розвиток високотехнологічного сектору і виробництв "зеленої економіки" для забезпечення як високої продуктивності праці, так і збільшення частки доданої вартості, отриманої

* ЮНІДО. Отчет о промышленном развитии — 2016. Роль технологий и инноваций во всеохватывающем и устойчивом промышленном развитии. Обзор. — С. 10–11.

** За розрахунками ЮНІДО, у країнах, які розвиваються, упродовж 1995–2007 рр. щорічне зростання переробної промисловості в середньому на 4,7% забезпечувалося впливом факторів капіталу на 14%, трудових ресурсів — на 2,5%, природних ресурсів — на 28%, енергетичних ресурсів — на 18%, продуктивності праці (технологій) — на 6%. У розвинутих країнах середньорічне зростання на 2,6% забезпечувалося впливом зазначених факторів, відповідно, на 13,5%, 9,5%, 2,5%, 3% і 34% (ЮНІДО. Отчет о промышленном развитии — 2016. Роль технологий и инноваций во всеохватывающем и устойчивом промышленном развитии. Обзор. — С. 11).

*** Детальніше зазначені питання розглянуто в дискусії з цього приводу у №5-6 журналу "Економіка України" за 2017 р.

**** Europe 2020. A strategy for smart, sustainable and inclusive growth / European Commission ; Communication from the Commission COM(2010) 2020. — Brussels, 3.3.2010. — 37 p.

всередині Євросоюзу, шляхом підтримки створення виробничих потужностей у межах національних юрисдикцій країн – членів ЄС. Очікується, що це позитивно вплине на зростання ефективності господарської діяльності та зайнятість у суміжних сферах економіки, а також стимулюватиме науково-технічний прогрес та інновації*.

Домінування постіндустріальної парадигми у розвинутих країнах заміщується парадигмою “промислового ренесансу”, без якого інформаційна та фінансова складові економіки не зможуть надалі забезпечити їй конкурентоспроможність [7, с. 90–91]. Отримання нових технологій і продуктів у ЄС і США безпосередньо пов’язується з інтенсифікацією наукових досліджень, поліпшенням координації та об’єднанням зусиль науки і виробництва на засадах концепції “потрійної спіралі”, доведенням обсягів фінансування наукових досліджень і розробок у середньостроковій перспективі до 3% ВВП. Акценти державної підтримки розвитку промисловості зміщуються зі сфери організації виробництва на сферу досліджень і розробок для виробництва, що зумовлено їх надзвичайною капіталомісткістю і ризикованістю при відносному здешевленні створення самого виробничого об’єкта або запуску у виробництво нового продукту. Тому немає підстав говорити про зменшення і зникнення такої підтримки – навпаки, вона, змінюючи свою форму і сферу прикладання, за масштабами лише збільшується. Це і є одна з ключових відмінностей сучасної моделі промислової політики від попередніх в умовах “зрілої” стадії Третьої та початку “висхідної” стадії Четвертої промислових революцій у розвинутих країнах.

Водночас існує висока ймовірність того, що науково-технологічні досягнення цих двох революцій створять розвинутих країнам переваги за рахунок кардинального підвищення продуктивності праці лише у середньостроковій перспективі. Проте у довгостроковій перспективі вони загострять соціальні проблеми, не зменшать, а можуть збільшити безробіття (причому у сфері не тільки виробництва, але й послуг), посилювати нерівність і майнове розшарування населення, що в цілому не усуне проблему деіндустріалізації, а навпаки – ускладнить її. Головною причиною цього є стрімке поширення повної автоматизації та роботизації виробництва, а також систем штучного інтелекту. Роботизація не просто замінить людську працю у виробництві, пов’язаному з монотонними рутинними операціями, а в поєднанні зі штучним інтелектом витіснить її зі сфери управління виробництвом і зі сфери послуг (причому не тільки простих, але й наукомістких) [8]. Роботи зі штучним інтелектом уже сьогодні здатні замінити не тільки ряд робітничих професій зі сфери послуг – кухаря, перукаря, прибиральника, водія, продавця, але й деякі інтелектуальні професії, що вимагають високої кваліфікації, – лікаря-хірурга, інженера-проектувальника, програміста, пілота, менеджера, фінансиста, юриста, адвоката, перекладача, публічного адміністратора** тощо.

* Промисловість ЄС, створюючи лише 16% ВВП, забезпечує 65% сукупного обсягу витрат на НДДКР і майже 50% витрат на інновації, здійснюваних у країнах співтовариства. Інноваційна активність великих промислових підприємств є удвічі вищою від активності великих підприємств в інших секторах економіки. Діяльність сфери послуг та інших секторів економіки значною мірою залежить від попиту промисловості на їх продукцію. В 1 євро випуску промислової продукції ЄС міститься 34 центи походженням з інших секторів. Крім того, промисловість формує попит на висококваліфіковані трудові ресурси та підтримує ринок праці в інших секторах економіки [6, с. 13].

** Наприклад, за оцінками, у Великобританії до 2030 р. впровадження інтелектуальних інформаційних систем у сфері публічного адміністрування вивільнить з неї близько 250 тис. працівників [9].

Структурне безробіття набиратиме нових якостей та рис. Поглинання сферою послуг працівників, вивільнених з виробничої сфери внаслідок роботизації, істотно обмежиться. Сама ця сфера також зіткнеться з проблемою наростання "зайвих" працівників. Тим часом не варто сподіватися, що почнуть бурхливо розвиватися творчі професії та творчі види діяльності, які вирішать проблему зайнятості. Суспільство дедалі більше поляризуватиметься і розшаровуватиметься у соціальному і матеріальному вимірах, при цьому дедалі більше зникатиме середній клас — основний носій прогресу й розвитку, поповнюючи армію нужденних і малозабезпечених [10]. Значне скорочення середнього класу вже сьогодні відбувається практично в усіх розвинутих країнах світу. Як наслідок, уже у найближчі два-три десятиріччя може виникнути катастрофічна для розвитку суспільства ситуація, поки що не осмислена економічною наукою повною мірою: людина, виступаючи у традиційній "нероботизованій" господарській системі і трудовим ресурсом, і носієм знань при створенні продукту, і його споживачем, у разі заміщення своєї праці (в тому числі інтелектуальної) працею роботів одночасно перестає бути і трудовим ресурсом для створення продукції, і її споживачем, оскільки втрачає дохід від продажу своєї праці, відповідно позбавляючись засобів до існування.

Тим самим відбуватиметься поглиблення десоціалізації людини — на одному полюсі суспільства концентруватиметься невеликий прошарок власників засобів виробництва і капіталу, на іншому — наростатиме маргіналізований, люмпенізований і криміналізований прошарок соціуму. Тому в умовах повсюдного впровадження в економічну діяльність роботизованих інтелектуальних технологій, що не потребуватимуть людської праці, науково-технологічний розвиток з фактора соціального прогресу перетвориться на фактор соціального регресу і деградації переважної частини суспільства, а інклюзивність розвитку, яка нині є метою реформ, стане недосяжною.

Щоб не дати поширитись і укріпитися таким явищам, уже сьогодні окремими політиками і бізнесменами розвинутих країн на рівні урядів пропонуються заходи протидії. Наприклад, у Швейцарії та Фінляндії ставиться питання про безумовну, гарантовану урядом, щомісячну мінімальну грошову виплату (базовий дохід) усім громадянам — незалежно від наявності у них роботи. Білл Гейтс запропонував обкладати власників компаній податком на роботів у сумі вартості оплати праці працівників, вивільнених внаслідок їх впровадження. Також науковцями пропонується запровадити своєрідний етичний кодекс для виробників і користувачів роботизованих систем (на зразок того, який був свого часу запроваджений у генній інженерії), що накладає ряд обмежень і пропонує принципи їх застосування [10]. Зокрема, роботизовані системи повинні не замінювати, а доповнювати людську працю, підвищуючи її ефективність; їх слід використовувати лише у шкідливих для людини умовах виробництва, за дефіциту вільних робочих рук для ведення господарської діяльності; там, де людський інтелект здатен впоратися із завданням, не повинен використовуватися штучний. З часом такі пропозиції знаходять дедалі більше прихильників, інакше соціальних катаклізмів, спровокованих НТП, не уникнути.

Деіндустріалізація в Україні: інституційний контекст вітчизняних особливостей

Українська економіка тісно інтегрована у світову і не зможе "відгородитися" від її впливу. Тим часом, з огляду на сказане, а також на ті тенденції, що склалися

у вітчизняному господарстві, немає підстав стверджувати, що цей вплив був, є і буде лише позитивним. З початку входження України до світового економічного простору 25 років тому абсолютна більшість країн наростила обсяги промислового виробництва, проте в Україні воно не тільки скоротилося, склавши (без урахування тіньового сектору) у 2016 р. лише 72% від рівня 1990 р., але й зазнало серйозних деструктивних структурних змін, повністю протилежних тим, які відбулись у світовій промисловості. Істотно збільшилося структурне безробіття, але не з причин підвищення технологічності та продуктивності праці, як на Заході, а внаслідок фізичної ліквідації тисяч переробних підприємств (у тому числі високотехнологічних).

Причини деградації вітчизняної промисловості не варто “списувати” лише на загальні труднощі переходу від планової економіки до ринкової. Китай, маючи на меті, як і Україна, створення ринкової економіки, рухався у протилежному від нас напрямі і за ту саму чверть століття з напівфеодальної відсталої країни перетворився на індустріального лідера світу. Для пояснення цього вітчизняного “феномену” згаданий ресурсний підхід ЮНІДО до основних детермінант розвитку промисловості є явно обмеженим, оскільки він не враховує інверсійного характеру економічних перетворень в Україні. Так, наявність у нашої держави вищих стартових позицій порівняно з країнами, що розвиваються (зокрема, тим самим Китаєм), практично за кожною ресурсною детермінантою не дозволила їй здійснити економічний ривок. Тому замість ресурсного доцільно застосувати інституційно-структурний підхід для виокремлення детермінант функціонування промисловості, який бере до уваги не стільки наявність ресурсів, скільки ефективність розпорядження ними з урахуванням умов її формування у країні.

Тому серед визначальних детермінант, які, з одного боку, спричинили занепад вітчизняної промисловості, а з іншого – є основою для її відновлювального реконструктивного розвитку в перспективі, можна назвати: *інституційно-політичні, організаційно-управлінські, зовнішньоекономічні, структурно-виробничі, фінансово-інвестиційні, інноваційно-технологічні, соціальні*. Ці детермінанти слід розглядати з точки зору як їх формування під впливом глобального середовища, так і походження всередині країни.

Інституційно-політичні детермінанти стали каталізатором змін в Україні та стосувалися перетворень у системі відносин власності – перегляду формальних і неформальних норм відносин між суб’єктами з приводу їх претензій на обмежені ресурси і на доходи від їх використання. Офіційно реформа інституту власності зветься до номінальної заміни власника з державного на приватного шляхом прискореної масової приватизації. При цьому не було належних обґрунтування її способів і механізмів, нормативно-правового і організаційно-управлінського забезпечення, не враховувалися наявні “провали” ні ще не сформованого ринку, ні ще не пристосованої до нього держави. У цілому в Україні не було створено тих “рафінованих”, ідеальних інституційних умов*, які зазначені Д. Сепінгтоном і Дж. Стігліцом у “фундаментальній теоремі приватизації” (“теоремі байдужості”) [11] і які б забезпечили

* Такими умовами є “прихильна” держава, що максимізує суспільний добробут; конкуренція на ринку та дійові механізми її захисту; відсутність негативних екстерналій; повний доступ виробників до інформації (симетрична інформація); відсутність ризиків господарської діяльності; повнота контрактів; повні специфікація і захист прав власності законом, правоохоронними та судовими органами; неможливість у рамках політичної системи отримання політичними та бюрократією особистої вигоди від ухвалених ними державних рішень.

ефективність приватизації для суспільства. Тому вона "здійснювалася часто тіньовими, а нерідко кримінальними методами, ... фактично не контролювалася державою" [12, с. 4]. Її наслідком стало передання радянського майна практично задарма колишній партійно-господарській еліті, кримінальним авторитетам, новоспеченим ділкам. Як результат, упродовж 1990-х років і I половини 2000-х років в Україні виникла і укріпилася кримінально-олігархічна модель держави, в якій політичну і економічну владу де-факто і де-юре здобула ця нечисленна група осіб, перетворившись на олігархів, які стали найбагатшими у країні виключно завдяки саме такій приватизації. Сформувались олігархічні клани, що постійно конкурують між собою за сфери впливу, державні ресурси, національне багатство. Це не тільки загострило проблему м'яких бюджетних обмежень, успадковану від радянської економіки, але й дало поштовх поширенню екстрактивних політичних та економічних інститутів країни *, спрямованих на закріплення влади олігархії та її збагачення.

Врешті-решт, усе це призвело до автономізації та відокремлення держави від суспільства, до повного ігнорування першою інтересів другого та зміцнення не представницької, а "фасадної" демократії. Виник феномен приватизованої (олігархією) держави, сформувались явища неефективного та нелегітимного власника, розмитих і незахищених прав власності з поширенням неправомірного ("рейдерського") відчуження власності, тіньових економіки та політики, "проїдання" власності. Партикуляризм став основною формою відносин між державою та суб'єктами господарювання. Відповідно, з'явився широкий спектр джерел непродуктивних і "неінноваційних" рентних доходів олігархії та бюрократії на фоні відторгнення суспільством офіційної держави. Подібні явища в сукупності спричинили поглиблення майнового розшарування суспільства і масштабні соціальні катаклізми, а також стали ключовим демотиватором для ефективної господарської діяльності переважної більшості суб'єктів **. Значні ресурси вони почали спрямовувати не на розвиток виробництва, а на індивідуалізований захист своєї власності від неправомірних зазіхань з боку конкурентів і криміналітету в умовах розмитості прав на неї. При цьому олігархія мала на меті здобуття політичної влади у країні і як інструменту власного захисту, і як адміністративного засобу примноження своїх статків. З огляду на це, проблеми модернізації виробництва відступили на задній план.

Відповідно, інституційно-політичні детермінанти тісно переплелися з *організаційно-управлінськими*. Структура виконавчої влади, управлінські рішення, а також модель економічної політики держави стали безпосередньо визначатися запитом олігархії. Управління промисловістю набуло рис еkleктичності, не має цілісності, системності, стратегічної виразності та виваженості, підпорядкованості суспільним інтересам. Воно розпорошене між окремими міністерствами і відомствами, створеними за галузевим або функціональним принципом у тісній залежності від спеціалізації олігархічних бізнес-груп або/та під неформальним впливом зовнішніх економічних і політичних агентів та інституцій.

У 2012 р. було ліквідовано Міністерство промислової політики України, функції якого передано нечисленному департаменту Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, хоча ця галузь завжди займала першу позицію у структурі валового випуску (наприклад, у 2015 р. — 35%). Тим часом сільським госпо-

* Термін "екстрактивні інститути" запропоновано Д. Аджемоглу і Дж. Робінсоном [13, с. 92–97].

** Детальніше проблему деформацій інституту власності та олігархії висвітлено нами у [14].

дарством, при утрічі менших обсягах випуску порівняно з промисловістю, опікується окреме міністерство, що тільки підтверджує думку про нав'язування нашій державі іззовні не індустріальної спеціалізації, а аграрної.

Також є окреме Міністерство енергетики і вугільної промисловості України, при частці цих двох галузей у структурі випуску промисловості близько 30%. “Доцільність” існування цього міністерства стає зрозумілою, якщо зважити на фактор олігархії: одна з вітчизняних бізнес-груп на 3/4 забезпечує весь вуглеводобуток країни і повністю контролює її теплоенергетику *. Те саме стосується і діяльності, зокрема, Міністерства екології та природних ресурсів України, яке видає ліцензії суб'єктам на видобування корисних копалин в Україні. За “збігом обставин” ці ліцензії мають лише компанії, прямо чи опосередковано пов'язані з олігархічними структурами, державною бюрократією та зарубіжними агентами впливу. Для інших же компаній допуск на цей ринок де-юре є можливим, а де-факто – закритим. Одночасно контролюючи як окремі національні комісії, що регулюють тарифоутворення у сферах енергетики та комунальних послуг, так і самі ці сфери, олігархічні групи забезпечують встановлення державою непрозорих і вигідних для них тарифів.

Олігархія повністю контролює великі державні компанії у промисловості, призначаючи їм через міністерства свій менеджмент, примушуючи їх укладати зі своїми структурами явно непаритетні господарські контракти – збиткові для підприємств і надприбуткові для себе **. Упродовж останніх десятиріч виключно під запити олігархічних бізнес-груп було ухвалено чимало різних державних програм і законодавчих актів щодо діяльності контрольованих ними галузей промисловості. Цими актами надавалася чимала державна допомога у вигляді податкових, митних і кредитних пільг, субсидій, державного фінансування, списання або розстрочки заборгованості перед державою, компенсації за рахунок держави заборгованості перед кредиторами тощо ***. За фактом вітчизняні пільги, на відміну від пільг у розвинутих країнах, не мали на меті зростання ефективності виробництва за рахунок вищої продуктивності, а навпаки – дозволяли йому забезпечувати високу прибутковість, не вкладаючи кошти в модернізацію. Тим самим замість технологічного вдосконалення виробництво зазнавало подальшого технологічного відставання.

Без змін у відносинах власності та подолання явища олігархії заходи держави щодо стимулювання розвитку будуть від самого початку неефективними. У виборі моделей промислової політики ситуація заходить у глухий кут. З одного боку, “жорстка” політика не знімає, а навпаки – загострює, проблему м'яких бюджетних обмежень, оскільки створює непродуктивні (не спрямовані на розвиток) привілеї виключно для олігархії, а застосовувані при цьому інструменти лише консервують відсталість виробництва. З іншого боку, “м'яка” ліберальна політика в умовах розмитих і незахищених прав власності спричинятиме зворотний ефект – посилення економічної нерівності та перерозподільних процесів на користь олігархії, застосу-

* Найбільшим видобувником вугілля в Україні є компанія “ДТЕК Енерго”, яка входить до корпорації ДТЕК. У 2016 р. шахти холдингу видобули 33,95 млн. т вугілля, або майже 76% загального обсягу його видобутку в Україні.

** Яскравим прикладом може слугувати видобування державними підприємствами природного газу, який весь безальтернативно ще донедавна скуповувався компаніями олігархів за заниженими цінами і перепродавався на ринку за в рази завищеними цінами.

*** Детальніше це питання розкрито у [15].

вання нею права сили у політиці та економіці, зростання попиту суб'єктів на партикулярні рішення влади. За таких обставин формування ефективної, цілеспрямованої та функціонально організованої системи державного управління, орієнтованої на запити суспільства, унеможлиблюється. Тому можна говорити, що внаслідок "зрощування" олігархічного бізнесу з державним управлінським апаратом і підпорядкування діяльності останнього інтересам першого система державного управління радянського зразка не була демонтована, а лише модифікувалася з адміністративно-планової в адміністративно-олігархічну, що у принципі не відповідає завданням соціально орієнтованого розвитку економіки і виробництва.

Така система управління несе ряд загроз як внутрішнього, так і зовнішнього походження. Серед перших з них — перманентна гостра політична, економічна, а сьогодні, очевидно, і воєнна боротьба олігархічних кланів за державну владу. Серед других — проникнення до країни іноземних ТНК (по суті — іноземної олігархії), які у своїй діяльності нерідко мають не тільки власні економічні цілі, але й політичні цілі керівництва країн походження. В Україні діяльність іноземних бізнес-груп не є нейтральною ні з економічної, ні з політичної точок зору, особливо в умовах зовнішньої воєнної агресії та походження цих груп із країни-агресора. Навіть без урахування цього фактора проникнення до нашої держави іноземних ТНК, як показує досвід країн з подібними до неї інституційними умовами, матиме переважно негативні наслідки для національної економіки *. Модель приватизованої держави ідеально підходить для нав'язування цими ТНК умов діяльності у країні, вигідних для себе, але не прийнятних для її суспільства. З огляду на значно більший фінансовий потенціал іноземної олігархії порівняно з вітчизняною, загроза реприватизації держави на користь першої з них є надто реалістичною. В такому випадку про подолання деіндустріалізації та модернізацію промисловості в інтересах суспільства можна забути.

З одного боку, інституційно-політичні та організаційно-управлінські детермінанти сформували модель взаємовідносин України із зовнішнім світом, а з другого — їх характеристики, здебільшого, самі формувалися під впливом *зовнішньоекономічних детермінант*. Скасування державної монополії на експортно-імпорتنу діяльність і прискорена масштабна лібералізація зовнішньоекономічної діяльності з повним відкриттям внутрішнього ринку для іноземних товарів і послуг на початку 1990-х років стали шокowymi потрясіннями для української економіки, які чималою мірою заклали довгострокові деструктивні тренди не тільки в реальному секторі економіки, але й у фінансовій та соціальній сферах. Більшість підприємств переробної промисловості не витримали натиску іноземної конкуренції ні на внутрішньому ринку, ні тим більше на зовнішньому, де українська продукція знайшла свою нішу переважно у сегменті сировинної сільськогосподарської та промислової низькотехнологічної продукції первинної обробки.

Строки і глибина зовнішньоекономічної лібералізації жодним чином не прив'язувалися до необхідності завчасного проведення модернізації та реструктуризації виробництва, причому за активної фінансової та організаційної підтримки з боку саме держави на фоні нерозвинутості ринку капіталу і фінансового сектору. Вважалося, що така лібералізація сама стане потужним стимулом до модернізації. Очевидно, що цього не сталося, а навпаки — можна підтримати висновки ЮНІДО про те, що для таких держав, як Україна, це виявилось однією з головних причин деінду-

* Детальніше це питання розглянуто у [16; 17].

ріалізації *. За декілька років українська економіка стала найбільш відкритою у світі з часткою експорту та імпорту у ВВП близько 50%, причому з переважанням останнього **. Внаслідок своєї надмірної орієнтації на зовнішні ринки динаміка розвитку національної економіки потрапила у жорстку прив'язку до циклів світової кон'юнктури на товари, що складають основні статті українського експорту, – недорогочінні метали та вироби з них, зернові культури [18]. Ця залежність вказує як на проциклічний і стратегічно невиразний характер вітчизняної економічної політики, так і на неефективність засобів регуляторного впливу держави на діяльність суб'єктів.

За останні 15 років товарна структура вітчизняних експорту та імпорту зазнала помітних змін, але не на краще: зросли аграрно-сировинна складова експорту і високотехнологічна промислова складова імпорту ***. Зміщення у товарній структурі експорту та імпорту є сукупним результатом дії як внутрішніх інституційно-політичних і структурно-виробничих факторів, так і зовнішніх політико-економічних, а з 2014 р. – і воєнно-політичних. Внутрішні інституційно-політичні фактори зумовили викривлення інвестиційної мотивації суб'єктів господарювання, зробили інвестиційну діяльність непривабливою і надто ризикованою з точки зору як загострення дилеми вибору пріоритетів вкладення капіталу (на розвиток виробництва або на його захист від неправомірних посягань сторонніх суб'єктів), так і значного обмеження для переважної більшості суб'єктів можливостей доступу до інвестиційних ресурсів і подальшого розпорядження отриманими доходами. Тому відтворювальні процеси у виробництві зупинились, його технологічна відсталість і рівень зносу продовжили прогресувати, що на фоні зовнішньої відкритості зумовило витіснення вітчизняного виробника з внутрішнього ринку (насамперед, непродовольчого) та його подальшу практично безальтернативну орієнтацію на світові сировинні ринки ****.

* ЮНИДО. Отчет о промышленном развитии – 2016. Роль технологий и инноваций во всеохватывающем и устойчивом промышленном развитии. Обзор. – С. 9.

** За даними ЮНКТАД, у 2010 р. вітчизняний експорт становив 46,5% ВВП, а імпорт – 49,3%, у 2014 р. відповідні показники були на рівні 49,2% і 53,2%. Для порівняння: у 2014 р. у світовій економіці експорт сягнув 30,5% ВВП, а імпорт – 29,5%, у розвинутих країнах – 28,3% і 28,4%, у країнах, які розвиваються, – 33,5% і 31,4%. Навіть в економіках США та Китаю, які вважаються вітчизняним середовищем як найбільш відкриті у світі, частка експорту дорівнювала 13,8% і 23,7% ВВП, а імпорту – 16,8% і 21%. Але навіть за такої низької порівняно з українською економікою відкритості внутрішнього ринку адміністрація США на чолі з Д. Трампом вважають, що це шкодить американській економіці та ставить питання про посилення захисту внутрішнього ринку від іноземних конкурентів.

*** Якщо у 2001 р. в обсягах експорту частка недорогочінних металів становила 41,3%, а аграрної продукції (розділи I–III УКТЗЕД) – 8,4%, у 2010 р. – 33,7% і 14,3%, то у 2016 р. частка аграрної продукції сягнула вже понад третину (35,3%), а недорогочінних металів – скоротилася до 23%. В обсягах імпорту удвічі зменшилася частка мінеральних продуктів (із 42,6% у 2001 р. до 21,6% у 2016 р.), і на третину зросла частка машинобудівної продукції (розділи XVI–XVIII УКТЗЕД) (відповідно, з 21,5% до 29,1%).

**** У 2015 р. у товарній структурі роздрібного товарообороту товари вітчизняного виробництва домінували лише у продовольчій групі (із сукупною часткою 85,2%). Самі ж продовольчі товари становили 41,1% обсягу роздрібного товарообороту. Решта ж (58,9%) припадала на непродовольчі товари, а продукція вітчизняного виробництва у цій групі сягала лише 39,3%. За більшістю видів високотехнологічних непродовольчих товарів частка вітчизняного виробництва була мізерною. Наприклад, частка автомобілів вітчизняного виробництва становила лише 4,3% загального обсягу їх продажу, тоді як самі обсяги їх продажу займали четверту позицію на роздрібному ринку (4,8%). Ринок телекомунікаційного обладнання, мобільних телефонів, аудіо- та відеообладнання, комп'ютерів і програмного забезпечення практично повністю був представлений продукцією іноземного виробництва. Частка іноземної продукції на ринку одягу і взуття перевищувала 95%, а побутових електротоварів сягала 90%.

Деформації в системі прав власності та низький рівень її захисту зумовили істотне звуження горизонту планування діяльності суб'єктами господарювання, тому за таких умов інвестиції у виробництво як форма відкладеного споживання стали недоцільними, а суб'єкти почали вибудовувати свою діяльність за стратегією "швидкої наживи", або "швидких грошей". Саме тому, на противагу розвинутим країнам, де виробництво зміщувалось у середньо- і високотехнологічні сектори, в економіці України *структурно-виробничі детермінанти* характеризуються переважанням сировинно-видобувних і низькотехнологічних виробництв аграрних і промислових видів діяльності, оскільки лише вони змогли забезпечити такі "швидкі гроші" на фоні відсталості галузей глибокої переробки та відсутності належної мотивації як у суб'єктів, так і у самої держави до їх модернізації*.

З високою ймовірністю можна припустити, що внаслідок відкриття вітчизняного ринку та його завоювання продукцією іноземних корпорацій, а також з огляду на внутрішні інституційно-політичні особливості формування державних рішень, під тиском зарубіжних (насамперед, західних) політичних і фінансових інституцій, які представляють інтереси цих корпорацій, Україна впродовж останніх десятиріч змінила вектори своєї зовнішньої економічної та політичної інтеграції в рамках регіональних об'єднань і союзів. Зміні цих векторів сприяли також суперечливі торговельні обмеження і війни впродовж 2010–2013 рр. і раніше з боку Російської Федерації за окремими важливими позиціями вітчизняного експорту до неї. Вони стали, з одного боку, результатом курсу цієї країни на імпортозаміщення, а з іншого — реакцією російського керівництва на зближення України з державами ЄС. Врешті-решт, торговельна війна Росії та її спроби нав'язати Україні вигідні для себе умови її розвитку переросли у 2014 р. у воєнну агресію РФ проти української держави з подальшою окупацією частини її Луганської та Донецької областей, а також АР Крим. Україна втратила не тільки частину території, але й значну частину свого промислового і експортного потенціалу, яка на них припадала**.

Внаслідок перелічених обставин змінилася не тільки географія вітчизняних експорту та імпорту, але й їх товарна структура***, причому в гірший для нашої

* Якщо у 1990 р. найбільшою у випуску промислової продукції була частка машинобудування (30,5%), харчова промисловість була на другій позиції (18,6%), далі слідували чорна металургія (11%) і легка промисловість (10,8%), то до 2010 р. ситуація кардинально змінилась: у переробній промисловості металургійне виробництво, будучи експортоорієнтованим, зайняло першу позицію (18,8%), другим було виробництво харчових продуктів (18,1%), третім — машинобудування (9,3%), а легка промисловість (текстильне виробництво і виробництво одягу) практично зникла як галузь, маючи частку лише 0,7%. До 2016 р., чималою мірою внаслідок воєнних дій на Сході країни, структура виробництва знову зазнала помітних змін: першу позицію у переробній промисловості зайняло виробництво харчових продуктів (21,6%), на другу сходинку перемістилося металургійне виробництво (17,1%), а машинобудування скоротилося до свого мінімуму за 25 років (6,6%).

** За даними Мінекономрозвитку України, частка Криму, Донецької та Луганської областей у загальному обсягу експорту українських товарів знизилася внаслідок окупації з 26,6% у 2013 р. до 10,4% у 2015 р. Експорт з Донецької області зменшився за цей період на 70%, з Луганської — на 93%. При цьому експортна недоїмка від втрати контролю держави над частиною територій сягнула у 2015 р. 12,9 млрд. дол. (або близько 5,7% ВВП України) (Експортна стратегія України. Дорожня карта стратегічного розвитку торгівлі 2017–2021 / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України; Міжнародний торговельний центр (Женева, Швейцарія). — К., 2017. — 135 с. — С. 5).

*** Якщо у 2000 р. на країни СНД припадало 30,6% вітчизняного експорту і 57,5% імпорту, на країни ЄС-28 — відповідно, 31,4% і 29%, а на країни Азії — 23,9% і 6%, то у 2015 р. частка експорту до країн ЄС збільшилася до 34,1% та імпорту — до 40,9%, до країн Азії — до 32,5% і до 19,3%, тоді як обсяги торгівлі з країнами СНД різко скоротилися — до 20,5% і до 27,9%.

країни бік. Розширення торгівлі з ЄС і звуження її з країнами СНД спричинили зростання сировинної спрямованості вітчизняного експорту і підвищення технологічності імпорту *, оскільки саме останні були основними споживачами вітчизняної середньо- і високотехнологічної продукції машинобудування **. Зміщення у структурі експорту вказують на перетворення країни з індустріально-аграрної на аграрну, а зміщення у структурі імпорту – на посилення зовнішньої технологічної залежності, що в комплексі веде до поглиблення процесу деіндустріалізації та укріплення в економіці моделі так званого “збіднюючого” чи “виснажливого” розвитку.

Не варто дуже сподіватися, що Угода про асоціацію між Україною та ЄС матиме у цьому контексті позитивний ефект для національної економіки, на що надто оптимістично розраховує уряд. Навпаки, такі тенденції не зміняться на протилежні, а можуть лише закріпитись, одночасно посиливши конкуренцію на внутрішньому ринку з боку іноземних виробників, з подальшим витісненням з нього вітчизняних, особливо в сегменті непродовольчих промислових споживчих та інвестиційних товарів [19]. Ці висновки непрямо підтверджуються і окремими рішеннями Євросоюзу щодо як власної внутрішньої політики, так і умов співпраці з Україною. Наприклад, у своїй стратегії “промислового ренесансу” ЄС розглядає відносини з країнами-сусідами (зокрема, і з Україною) лише з точки зору їх використання як зовнішнього джерела сировинних і трудових ресурсів. Підтвердженням цьому є вимога співтовариства щодо скасування нашою державою мораторію на експорт лісу-кругляку в обмін на 600 млн. євро кредитної допомоги, яка жодною мірою не компенсує ні вартісних втрат від зменшення переробки лісу всередині країни, ні катастрофічних екологічних наслідків від вирізання лісів. Окремі країни Євросоюзу (наприклад, Польща і Чехія) розцінюють Україну як основне джерело поповнення своїх трудових ресурсів, збільшуючи відповідні квоти на працевлаштування українців у себе, визнаючи українські дипломи про вищу освіту (зокрема, медичну).

Відкриття внутрішнього ринку і стрімке завоювання імпортом домінуючих позицій на ньому спричинили швидке перенесення до нашої держави стандартів і практик споживання з розвинутих країн на фоні непристосованості та нездатності власного виробництва до їх задоволення, які зберігаються і донині. В сукупності це визначило формування особливостей **фінансово-інвестиційних детермінант** вітчизняної деіндустріалізації.

Насиченість внутрішнього товарного ринку, широта товарного асортименту, відкриття перед населенням доступу до матеріальних благ сучасної західної цивілізації (чого не було за часів адміністративно-планової економіки) на фоні відсут-

* У 2015 р. понад 3/4 експортних поставок до ЄС становила аграрна сировинна і низькотехнологічна промислова продукція – чорні метали (20,2%), зернові культури (12,5%), руди, шлак і зола (7,4%), деревина (5,5%), насіння олійних культур (5%), відходи харчової промисловості (3,8%) і т. п. Водночас імпорт з ЄС на 2/3 був представлений переважно високотехнологічною продукцією машинобудування та хімії – мінеральні палива (22,2%), ядерні реактори (10,2%), електричні машини (7,1%), пластмаси (7,1%), фармацевтична продукція (6,5%), засоби наземного транспорту (5,4%) і т. п.

** У 2011 р. у структурі вітчизняного експорту до Російської Федерації у першій десятці товарів були, зокрема, залізничні локомотиви (16,1%), ядерні реактори (11%), електричні машини (5,3%), засоби наземного транспорту (2,5%). У 2015 р., незважаючи на факт воєнної агресії з боку Росії, вона залишилася найбільшим покупцем вітчизняної машинобудівної продукції (зокрема, у структурі експорту до цієї країни першу позицію займали ядерні реактори (18,7%), а у першій десятці були електричні машини (5,3%), залізничні локомотиви (2,3%).

ності у громадян, з одного боку, вираженої та раціональної культури споживання, а з іншого — високої продуктивності праці, сумлінного і відповідального ставлення до неї, заінтересованості у самовдосконаленні та підвищенні свого професійного рівня зумовили ряд суперечливих ефектів, які серйозно вплинули і на інституційні деформації, і на формування соціальної незадоволеності та соціальних конфліктів. У населення швидко розвинулася "жага" до споживацтва, не підкріплена такою самою "жагою" до ефективної праці. У заможних верств, представників вищих щаблів влади і бізнесу це перетворилося на демонстративне, клептократичне, "елітне" споживання, відкрите хизування своїми матеріальними статками. У середніх і малозабезпечених верств це посилювало відчуття власної бідності, нерівності та соціальної незадоволеності через бажання володіти іноземними матеріальними благами і нездатність їх придбати.

Випереджаюче формування завищених споживчих запитів і культури споживацтва на фоні низькопродуктивного виробництва спричинило чимало проблем у фінансовій сфері в цілому і в інвестиційній зокрема. Не тільки у населення, але й у влади, як зазначає В. Геєць, сформувався "стереотип поведінки споживання не за ресурсами і життя не за коштами" [20, с. 8]. Досить поширеним став міф, що добробут населення розвинутих країн забезпечується завдяки постійному "життю у борг". На державному рівні ці стереотипи трансформувалися не в політику розвитку виробництва, а в політику постійних запозичень коштів на покриття дефіциту бюджету. Сам же бюджет формувался не з реально отриманих результатів економічної діяльності, не із запитів на модернізацію виробничого базису країни, а з "роздутих" запитів на споживання — у вигляді як соціальної підтримки населення, так і безпосередньо державного споживання*.

На фоні деградуючої економіки, намагаючись підтримувати уже звичний для себе рівень споживання, українська держава потрапила у "борговий зашморг" перед зарубіжними позичальниками, коли лівова частка нових запозичень направляється на покриття зобов'язань по старих, тоді як решта — знову ж таки на підтримку споживання і на соціальні зобов'язання держави, а не на розвиток виробництва. При цьому рівень обслуговування боргу за рахунок бюджету зростає, а його реальна дохідна база звужується внаслідок постійної стагнації економіки. Тим часом міжнародні донори супроводжують надання своїх позик вимогами, реалізація яких урядом нерідко відверто негативно позначається на суспільних настроях, оскільки має наслідками звуження соціальних гарантій населенню та його збідніння. Врешті-решт, в Україні затягування "боргового зашморгу" часто закінчувалося неможливістю держави вчасно обслуговувати свої боргові зобов'язання, що призводило до неодноразової реструктуризації боргу на жорстких і малоприйнятних, проте практично безальтернативних для нашої держави умовах кредиторів.

Умови останньої реструктуризації державного боргу, проведеної у 2015 р., за образним висновком експертів, являють собою "міну уповільненої дії" з точки зору збереження стабільності та зростання економіки України. По суті, в Україні політика "життя у борг" на фоні нехтування урядом проблемами модернізації та підвищення продуктивності виробництва фактично "простерилізує" економічне зростання у наступні 10 років, причому як через відсутність модернізації, так і

* На 1 січня 2016 р. державний і гарантований державою борг виріс до 79,4% ВВП проти 12% у 2007 р., перевищивши безпековий поріг у 40–60%, а витрати на обслуговування державного боргу збільшилися до 16,8% доходів бюджету [21, с. 5–6].

через зазначені умови міжнародних кредиторів, що нівелює результати цієї модернізації у випадку, якщо вона все-таки відбуватиметься*.

Для населення споживання понад власні ресурси і “життя у борг” особливо проявились у поширенні споживчого кредитування, обсяги якого були порівнянними з рівнем кредитування переробної промисловості**. Оскільки споживчі кредити надавалися на високотехнологічні непродовольчі товари тривалого користування, причому переважно іноземного походження (автомобілі, побутову техніку і електроніку, засоби зв'язку), то можна говорити, що такі кредити стали для вітчизняних переробних галузей істотним фактором їх пригнічення, а для іноземної продукції – механізмом прискореного завоювання внутрішнього ринку України, що не могло не позначитися на посиленні сировинного ухилу вітчизняної промисловості.

Корпоративний нефінансовий сектор економіки не став винятком у веденні своєї діяльності за рахунок боргів. За спостереженнями В. Зимовця, за останнє десятиріччя борг цього сектору стрімко нарощувався: якщо у 2005 р. він майже не перевищував власний капітал, то до 2016 р. співвідношення між ними (боргова залежність) сягнуло 4,37, що більш як утричі перевищує рівень, “нормальний” для країн з емерджентними економіками. З одного боку, це зумовлено скороченням протягом 2013–2015 рр. власного капіталу підприємств більш як на 500 млрд. грн. (або на 30%) внаслідок їх хронічної збитковості, припинення господарської діяльності, а також втрати державою контролю над частиною території країни [23, с. 98–101]. При цьому причинами збитковості стали і надмірна присутність на внутрішньому ринку іноземних компаній, і нездатність вітчизняних виробників протистояти їм через власну технологічну відсталість і відсутність ресурсів на

* Як зазначає Т. Богдан, реструктуризація державного боргу, хоча й розвантажила бюджети 2015–2018 рр., але істотно посилила тягар зовнішнього боргу в довгостроковій перспективі. Так, за умовами угоди з кредиторами, уряд погашатиме 80% номінальної суми боргу протягом 2019–2027 рр., сплачуючи кредиторам 7,75% річної доходності. Як наслідок, замість списаних 3,6 млрд. дол. він зобов'язався віддавати кредиторам або 15%, або 40% номінального приросту ВВП протягом 20 років, якщо темпи зростання реального ВВП перевищуватимуть, відповідно, 3% і 4%. За підрахунками Т. Богдан, у такому разі сумарні виплати сягнуть 8,3 млрд. дол. за умови, що реальний ВВП зростатиме на 4% протягом 20 років, а при щорічному зростанні ВВП на 5% ці виплати перевищать 33 млрд. дол. Як вважає експерт, при дисконтуванні окреслених величин стає очевидним, що наявні розриви між списаною сумою у 3,6 млрд. дол. і майбутніми зобов'язаннями України по інструментах компенсації вартості не будуть нівельовані, а це означає, що, хоча в результаті реструктуризації державного боргу і відбулася зміна його строкової структури, все ж одночасно істотно зросла його величина [22, с. 25].

** На кінець 2010 р. обсяги споживчих кредитів становили 122,9 млрд. грн., тоді як кредитів у переробну промисловість – 121,5 млрд. грн. (або 98% від обсягу перших), причому довгострокові споживчі кредити населенню (на строк понад 5 років) були для банків значно привабливішими, ніж аналогічні кредити переробній промисловості: обсяг перших сягав 67,5 млрд. грн., або у 3,5 раза перевищував обсяг других. У 2013 р. ситуація була аналогічною – споживчих кредитів було надано на 137,3 млрд. грн., кредитів у переробну промисловість – на 135,9 млрд. грн., довгострокових споживчих кредитів – на 38,9 млрд. грн., або у 2,3 раза більше, ніж у переробну промисловість (Бюлетень НБУ. – 2011. – № 2. – С. 124, 130; Бюлетень НБУ. – 2014. – № 2. – С. 146, 150). На кінець лютого 2017 р. ситуація змінилася: рівень споживчого кредитування знизився удвічі порівняно з кредитуванням переробної промисловості (102,4 млрд. грн. проти 201,3 млрд. грн.), але довгострокове споживче кредитування все-таки перевищувало аналогічне кредитування промисловості в 1,4 раза (Грошово-кредитна статистика НБУ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bank.gov.ua/files/3.3-Loans.xls>). Причини такої зміни слід шукати зовсім не у втраті населенням прагнення до надмірного споживання, а скоріше у багаторазовому підвищенні комунальних тарифів протягом 2015–2016 рр. і у вимушеному перегляді домашніми господарствами напрямів своїх витрат.

модернізацію. Саме тому, з іншого боку, для ведення діяльності за цих умов стрімко зросли борги підприємств у номінальному вимірі майже на 2 трлн. грн. через застосування, насамперед, таких сурогатних форм боргового фінансування, як кредиторська заборгованість, на фоні стагнації банківського кредитування та його високої вартості для позичальників.

Як підсумовує В. Зимовець, надвисока боргова залежність, незначна роль банків у фінансуванні та нагромадженні капіталу, поряд з поширенням тіньової діяльності та офшорних схем виведення коштів з країни, є ознаками деформованої "квазіринкової" фінансової моделі ведення бізнесу в Україні. Вона утворилася внаслідок згаданих деформацій інституційної системи та системи прав власності як її ключової складової. В даному контексті це проявляється, по-перше, у слабкому захисті прав кредиторів і, по-друге, у недовірі до банківської системи *. У разі банкрутства суб'єктів ризику втрати кредитором капіталу в Україні є на порядок вищими, ніж у розвинутих країнах. Саме тому невирішеність проблем захисту прав власності паралізує кредитні відносини та є основною причиною нарощування сурогатних боргів.

Тим часом високий рівень недовіри до банківської системи не дозволяє суб'єктам замістити цю форму боргового фінансування банківським кредитуванням. Заходи держави щодо так званого "очищення" банківського сектору і виведення неплатоспроможних банків з ринку лише посилили цю недовіру, оскільки за офіційними намірами оздоровити фінансову сферу досить часто проступали неофіційні приватні інтереси влади і провладного олігархічного бізнесу здійснити у такий спосіб черговий переділ власності та капіталу у країні. Протягом 2015–2016 рр. НБУ припинив діяльність 87 банків. У багатьох випадках за мовчазної згоди високопосадовців, а підчас і за їх прямого сприяння власники вивели з ліквідованих банків кошти на загальну суму близько 300 млрд. грн., з якої близько 270 млрд. грн. — це кошти підприємств на поточних рахунках [24]. Можна припустити, що для власників банків зазначені кошти стали своєрідною сурогатною, але, на жаль, напівкримінальною, формою одночасно і поповнення власного капіталу своїх компаній, зареєстрованих переважно в офшорних юрисдикціях, і інвестицій у них.

Утвердження у суспільстві пріоритету поточного споживання над відкладеним інвестиційним на фоні високих ризиків постійного переділу та неправомірного відчуження власності, відкритості внутрішнього ринку і відсталості виробництва безпосередньо позначилося на відтворювальних процесах у виробництві. Незадовільний рівень захисту прав інвесторів зробив інвестиції у виробництво не привабливими для бізнесу, а валове нагромадження основного капіталу — наднизьким **. Криза відтворення набула рис перманентності та стійкого поглиб-

* Зокрема, за даними Світового банку, станом на червень 2016 р. в Україні після завершення процедур банкрутства суб'єктів кредиторам відшкодовувалось у середньому 7,5% суми вкладених ними коштів, тоді як у Норвегії та Японії відповідний показник становить 92%, у Великобританії — 88,6%, у Німеччині — 84,4%, у США — 78,6%, у Польщі — 60,6% (Doing business: Resolving Insolvency / The World Bank Group [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.doingbusiness.org/data/exploretopics/resolving-insolvency>).

** Упродовж останніх 15 років ВНОК лише у 2006–2008 рр. наближалось до прийнятої у світовій практиці мінімально допустимої норми у 25% ВВП для забезпечення розширеного відтворення та інтенсивної модернізації виробництва. В інші роки воно перебувало у межах 16–19%, а у 2014–2015 рр., у зв'язку з початком воєнних дій на Сході України і відповідним істотним зростанням інвестиційних ризиків, нагромадження капіталу скоротилося до 14,2% і 13,5% ВВП — мінімального

лення, що підтверджується постійно наростаючим рівнем зносу основних засобів в економіці та промисловості * і, врешті-решт, може обернутися повним колапсом економіки уже в найближчій перспективі.

Формування галузевої структури інвестицій, як і структури експорту, відповідає моделі поглиблення сировинної експортної спеціалізації національної економіки – переходу від переважно індустріально-аграрної спеціалізації до переважно аграрної **. Тим часом проблема переорієнтації інвестицій на користь високотехнологічних галузей глибокої переробки пов'язана не тільки з винайденням додаткових обсягів ресурсів і зниженням ризиків інвесторів, але й, по-перше, із зміною джерел інвестицій, а по-друге, з істотним розширенням внутрішнього споживчого ринку цієї продукції насамперед за рахунок відмови не просто від аналогічної іноземної продукції, яка на ньому домінує, а від сформованого споживчого стереотипу безумовного уподобання саме іноземної, а не вітчизняної продукції.

У структурі джерел інвестицій превалюють власні кошти підприємств ***. Тому за наявних обмежень ринку галузева структура виробництва залишатиметься незмінною, оскільки підприємства вкладають кошти у підтримку і розвиток, як правило, свого основного виду діяльності, особливо з огляду на значний дефіцит інвестиційних ресурсів, високі ризики інвестування у не знайомі для себе сфери діяльності, а також існуючий неформальний жорсткий поділ ринку між конкуруючими олігархічними бізнес-групами.

Ця обставина обтяжується особливостями банківського інвестиційного кредитування – інсайдерським кредитуванням, – наданням позик виключно компаніям і підприємствам, які належать власникам самих банків [25]. Це стосується не тільки приватних банків, але й державних. Останні надають позики виключно тим компаніям (як державним, так і приватним), які прямо чи опосередковано контролюються (у власних інтересах) вищою державною бюрократією і представниками провладної олігархії. Для комерційних банків кредитування інсайдерів стало одним з основних напрямів їх діяльності, а для третини проблемних банків, про які вже йшлося, за висновками НБУ, таке кредитування було єдиною метою їх діяльності. Вони “висмоктували” депозити в населення і направляли їх на підтримку бізнесу своїх власників. У цілому, частка інсайдерських кредитів наближається до 80% загального обсягу кредитів як державних банків, так і комер-

рівня за останню чверть століття. Проте і цей показник недостатньо ілюструє всю трагічність кризи відтворення. Більш наочно вона проявляється, якщо порівняти обсяги річних капітальних інвестицій з обсягами основних засобів. У промисловості це співвідношення впродовж 2001–2015 рр. коливалось у межах 4,5–7%, а у 2015 р. склало 2,3%. Інакше кажучи, щоб повністю оновити парк основних засобів, потрібно близько 50 років. Якщо ж враховувати, що в Україні ці засоби значно недооцінені, а інвестиції використовуються не тільки на створення нових, але й на придбання діючих основних засобів, які також мають певний рівень зносу, то цей період є ще більшим.

* Упродовж останніх 15 років знос основних засобів зріс мало не вдвічі – із 45% у 2001 р. до 83,5% у 2014 р. в економіці та з 52% у 2001 р. до 77% у 2015 р. у промисловості. Ще вищий рівень цього показника спостерігається у секторах енергетичної та комунальної інфраструктури (зокрема, у виробництві та розподілі електроенергії та газу – 82,6%, у водопостачанні – 62%).

** Упродовж 2001–2016 рр. частка сільського господарства у загальних обсягах інвестицій в економіку зросла майже втричі (з 5% до 13,8%), а промисловості – відповідно, зменшилася з 42% до 33%. У самій промисловості найбільшою у цей період залишалася частка виробництва харчових продуктів (близько 16% загального обсягу інвестицій у галузь), збільшилася частка металургії (з 10% до 13%), при незмінно малій частці галузей машинобудування (близько 6%).

*** За 2010–2015 рр. частка власних коштів підприємств збільшилася з 62% до 70%, державного та місцевого бюджетів – перебувала у межах 9%, кредитів банків – зменшилася майже вдвічі (з 13% до 7%), а іноземних інвесторів – не перевищувала 3%.

ційних, а в окремих банках 100% кредитного портфеля було розподілено між компаніями, пов'язаними з їх власниками. Подібні банки, здебільшого, були й залишаються структурними одиницями вітчизняних олігархічних бізнес-груп, а такий спосіб отримання ними фінансових ресурсів можна розглядати як форму інституційного пристосування до діяльності в умовах надвисоких політичних та економічних ризиків і слабого захисту прав власності у країні.

Для пересічних суб'єктів господарювання можливості отримання банківських позик де-юре існують, але де-факто відсутні. Саме тому "очищення" банківського сектору в існуючих інституційних умовах не матиме тих результатів, які офіційно декларувалися владою і пов'язувалися з підвищенням стійкості банківської системи та відновленням кредитування економіки, а навпаки — знизить забезпеченість суб'єктів кредитними ресурсами, що наочно вже проявляється у вигляді як зменшення частки кредитів у структурі джерел інвестицій упродовж 2014–2016 рр., так і їх недоступності для абсолютної більшості суб'єктів господарювання при надлишку вільних кредитних ресурсів на ринку.

Особливостями прямого іноземного інвестування в Україну, сформованими внаслідок інституційних деформацій і високих ризиків ведення господарської діяльності, є:

— *по-перше*, переважання інвестицій від іноземних контрагентів вітчизняних компаній, пов'язаних з ними прямо або опосередковано через структуру власності та зареєстрованих у країнах з офшорними юрисдикціями *;

— *по-друге*, переважання інвестицій у торгівлю та фінансову діяльність над інвестиціями у промисловість у їх видовій структурі, а також порівняно із сумарною часткою цих секторів у видовій структурі усіх капітальних інвестицій в Україну **, що вказує на підвищену мотивацію іноземних інвесторів до розвитку саме торговельної та фінансової сфер, а не виробництва для закріплення домінуючого становища іноземної продукції на внутрішньому ринку;

— *по-третє*, використання деякими країнами-сусідами (зокрема, Російською Федерацією) своїх інвестицій в Україну як інструменту дестабілізації її економічної та політичної ситуації, придбання (прямого або опосередкованого) ключових стратегічних активів країни (зокрема, в енергетиці та промисловості), підкупу деяких представників державної бюрократії та політичної еліти для отримання,

* Офшорний Кіпр став найбільшим інвестором в Україну: його кошти становили чверть (25,7%) усього обсягу ПІІ за 1994–2017 рр. Він використовується вітчизняним бізнесом, з одного боку, у схемах приховування і виведення прибутків з України, а з іншого — для їх реінвестування в Україну.

** Найбільший накопичений з 1994 р. обсяг ПІІ в Україні було зафіксовано на початку 2014 р. (53,7 млрд. дол.). Факт воєнної агресії у відношенні до України з боку Російської Федерації, а також триразова девальвація національної валюти у зазначеному році зумовили істотне зростання воєнно-політичних і валютно-курсних ризиків ведення бізнесу, виведення іноземними власниками інвестованих коштів і скорочення протягом наступних трьох років обсягів ПІІ на 30% (до 37,6 млрд. дол. на початок 2017 р.). У промисловості обсяги ПІІ скоротилися найбільше порівняно з іншими видами діяльності — майже удвічі (з 17,6 млрд. до 9,5 млрд. дол.), тоді як у торгівлі — на 20% (з 6,8 млрд. до 5,5 млрд. дол.), а у фінансовій діяльності — на 15% (з 12,3 млрд. до 10,3 млрд. дол.). Як наслідок, частка промисловості у структурі ПІІ зменшилася з 42,2% на початок 2010 р. до 25,4% на початок 2017 р., а частки торгівлі та фінансової діяльності — навпаки, зросли (відповідно, з 11,1% до 14,6% і з 23% до 27,4%), що зробило останню найбільшим акцептором іноземних інвестицій у національній економіці. У загальній видовій структурі капітальних інвестицій вклад торгівлі та фінансової діяльності був значно скромнішим, ніж у видовій структурі іноземних інвестицій, а впродовж вказаного періоду він навіть зменшився, сягнувши у 2016 р., відповідно, лише 7,7% і 2,3%.

при одночасному застосуванні воєнного тиску, спочатку економічного, а згодом і політичного контролю над країною*.

Тому подібні тенденції в іноземному інвестуванні в Україну не слід однозначно оцінювати як фактор прогресу і розвитку її економіки і виробництва. Навпаки, за наявної інституційної специфіки вони великою мірою можуть розцінюватись як фактор стримування розвитку і навіть деградації. З одного боку, віддання переваги іноземними інвесторами вкладенню коштів у торгівлю і фінансову діяльність порівняно з промисловістю закріплює домінування культури споживацтва (причому продукції іноземного походження) і культу “життя у борг” через випереджаюче розширення фінансового сектору порівняно з виробничим і пріоритетне підтримання споживчого кредитування населення на фоні відсутності інвестиційного кредитування виробництва. З іншого боку, значна частина іноземних інвестицій використовується окремими країнами-інвесторами не стільки для отримання економічних вигід, скільки для досягнення політичних цілей, які суперечать цілям розвитку українського суспільства в цілому.

Як наслідок деструктивних трансформацій у системі прав власності та зумовленого ними переважання поточного споживання над інвестиційним, на фоні поширення західних споживчих практик і збереження низької культури виробництва і низької якості управління ним, відбулося не тільки інвестиційне “виснаження” економіки, але й (що більш важливо) набуття нею нездатності до відтворення на інноваційній основі. Це ключова характеристика *інноваційно-технологічних детермінант* деіндустріалізації країни.

Успадкований від колишнього СРСР високий рівень освіченості населення виявився незатребуваним у процесах переділу власності та не став перешкодою для формування олігархічного капіталу, що згодом дало поштовх до руйнування і деградації освітнього потенціалу країни, оскільки мотиваційну основу його формування було серйозно підірвано несправедливим розподілом власності та великим розшаруванням суспільства за рівнем доходів. Освіта і висока освіченість перестали бути для пересічної людини головним фактором великих доходів, гарантією отримання високооплачуваної роботи за фахом, соціального та морального задоволення своїм життям. Відповідно, здатність економічної системи до генерування та імплементації інновацій значно послабшала.

Ще одним, не менш важливим фактором такого послаблення виявилася непристосованість системи організації вітчизняної науки до нових умов господарювання – як до потреб нових власників підприємств, так і до запитів ринку на інноваційні товари й послуги. Пам’ятаючи, що інновації розглядаються підприємцем,

* За річним обсягом ПІІ в Україну у 2016 р. першу позицію зайняла Російська Федерація, що не може не насторожувати з огляду на факт воєнної агресії РФ у відношенні до нашої країни, а також на можливість істотного неформального впливу російського політичного керівництва на діяльність своїх суб’єктів як усередині країни, так і за кордоном. Сума російських інвестицій у зазначеному році становила майже 1,7 млрд. дол. (або 37,8% загального обсягу річних ПІІ). Другу позицію зайняв Кіпр з набагато скромнішою часткою на рівні 9,7%. Примітно, що 90% обсягу російських інвестицій в Україну припали на фінансову діяльність, а саме – на банківський сектор. Як результат, за останні два з половиною роки частка російського капіталу в активах банківської системи України зросла більше ніж утричі – з 12% у червні 2014 р. до 40% у грудні 2016 р. (Доповідь Іларіонова: Керівництво Нацбанку обвалило гривню, збільшило частку російських банків, збільшило держборг і дозволило Януковичу приховати активи // “Гордон”. – 2017. – 10 травня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gordonua.com/ukr/publications/dopovid-illarionova-kerivnitstvonatsbanku-obrushilo-grivnju-zbilshilo-chastku-rosijskih-bankiv-zbilshiv-derzhborg-idozvolilo-janukovichu-prihovati-aktivi-176269.html>).

насамперед, як джерело отримання прибутку за умови, що решта його джерел або відсутня, або себе вичерпала, слід зазначити, що незахищеність і розмитість прав власності в Україні спричинили появу феномену перманентного генерування джерел прибутку, пов'язаних не з впровадженням інновацій, а з переділом власності та національного багатства країни *.

Крім того, довільне маніпулювання влади правами пересічних громадян зумовило дискримінаційний перерозподіл доходів країни від більшості населення на користь "олігархічної" та владної меншості, що стало ще одним "неінноваційним" і практично невичерпним джерелом її прибутку. Тому де-факто інноваційна детермінанта розвитку українського суспільства виявилася нівельованою, насамперед, інституційно-політичною детермінантою, і комерціалізації соціуму на інноваційних засадах, як зазначає В. Геєць, не відбулося [20, с. 8]. Замість такої комерціалізації держава запропонувала населенню малоефективну і надмірну порівняно зі своїми фінансовими можливостями систему соціального захисту для згладжування відповідних негативних наслідків трансформації відносин власності та несправедливого перерозподілу багатства країни. У підсумку відбулася патерналізація великої частини суспільства замість формування у нього поведінкових настроїв щодо професійного самовираження, творчої самореалізації та комерціалізації своїх навичок і вмінь для вирішення власних матеріальних і соціальних проблем. Це лише зміцнило існуючу неефективну інституційну конструкцію організації державної влади та системи відносин власності. За висновком В. Гейця, саме підміна комерціалізації соціуму його соціальним захистом стала головною помилкою реформ, з усіма їх негативними наслідками для населення країни.

Відповідно, наука в Україні перестала розглядатися державою і бізнесом як головна умова розвитку економіки та добробуту суспільства. Прикладна галузева і виробнича складові науково-технічної діяльності у вигляді галузевих НДІ та заводських дослідницьких лабораторій практично зникли в Україні. Академічна наука перетворилася в увяленні держави на "утриманку" **, видатки на яку розцінюються, за висловом В. Гейця, як форма "соцзабезу" для тих, хто в ній працює [20, с. 9].

Нівелювання державою прав пересічних громадян і несправедливий у відношенні до них переділ власності у країні, з обмеженням можливостей для самореалізації "інноваційних" творчих здібностей людини та появою неефективної патерналістської системи її соціального забезпечення, сформували в українському соціумі такий деструктивний феномен, як суспільство суцільної недовіри, страху і протестів. Саме його можна вважати головною **соціальною детермінантою**, яка визначає, поряд з іншими детермінантами, характер розвитку націо-

* Підтвердженням цьому є той факт, що витрати підприємств України на інновації становили, зокрема, у 2015 р. лише 0,56% їх загальних витрат на виробництво продукції (13,8 млрд. грн. проти 2,45 трлн. грн.), а у загальній кількості підприємств тільки 17,3% займалися інноваційною діяльністю (Діяльність суб'єктів господарювання у 2015 році : стат. зб. — К. : Держстат України, 2016. — 455 с. — С. 80; Наукова та інноваційна діяльність України. 2015 рік : стат. зб. — К. : Держстат України, 2016. — 257 с. — С. 139).

** Саме тому наукомісткість ВВП (витрати на виконання наукових і науково-технічних робіт до ВВП) в Україні є однією з найнижчих у світі та постійно скорочується. У 2015 р. вона становила в Україні 0,62% (проти 0,99% у 2005 р.), тоді як в ЄС-28 — 2,03% (2014 р.), а в окремих розвинутих країнах була значно вищою — зокрема, у Південній Кореї (4,15%), в Японії (3,47%), у Фінляндії (3,17%), у Німеччині (2,87%), у США (2,81%) (Наукова та інноваційна діяльність України. 2015 рік : стат. зб. — С. 130, 132).

нальної економіки і вітчизняного виробництва. Основна модель поведінки членів такого суспільства – це не конструктивний соціальний діалог і взаємовигідне партнерство, а “війна всіх проти всіх”, зумовлена недовірою всіх до всіх і страхом усіх перед усім.

Абсолютна більшість громадян України (близько 95%) переважно і цілком довіряють лише своїм сім'ям і родичам, до решти інститутів і прошарків суспільства довіра є низькою і наднизькою. До центральних органів державної влади, судів, органів правопорядку, політичних партій її рівень не перевищує 5–8% *. Довіра до “своїх” і тотальна недовіра до “чужих” породили у країні таке негативне соціальне явище, як “кумівство” на всіх щаблях суспільних, владних і виробничих відносин. З позицій економічного і соціального прогресу на інноваційних засадах, це явище є особливо небезпечним при формуванні державної влади, організації великого бізнесу та управлінні ним. На перший план виходять родинні зв'язки у побудові владної ієрархії в державі та управлінської ієрархії в компанії, при одночасному зрощуванні цих ієрархій і злитті влади й бізнесу, тоді як рівень професійної компетенції та освіти їх членів залишається на задньому плані або ж взагалі ігнорується. Це безпосередньо визначає низьку якість управління як державою, так і компаніями, що наочно підтверджується в Україні.

За такої “кумівської” організації влади та управління в суспільстві не створюються соціальні ліфти, втрачається мотивація до ініціативності, до розкриття людиною своїх творчих і професійних здібностей, унеможливується комерціалізація соціуму на інноваційних засадах, а врешті-решт, суспільство втрачає здатність до якісного оновлення і відтворення. Недовіра населення має свої негативні фінансово-інвестиційні наслідки і для вітчизняного виробництва. Фінансовим установам (банкам і страховим компаніям) переважно і повністю довіряють лише близько 12% громадян. Населення віддає перевагу зберіганню своїх заощаджень не у банках, а у готівковій формі поза ними. За оцінками, цей ресурс становить близько 150 млрд. дол. і не може бути залучений на інвестиційні цілі саме через недовіру до банківської системи, через неодноразові порушення банками прав вкладників і “зникнення” вкладених у них коштів громадян, які держава у повному обсягу не спроможна і не намагається повернути.

Усе це, поряд з відсутністю реальних можливостей захистити свої права у законний спосіб, породжує у більшості громадян соціальну апатію, зневіру у себе і свої сили, загострює протестні настрої та суспільний радикалізм. Зокрема, 5,5% громадян готові до радикальних дій – захоплення будівель державних установ (3,1%), створення незалежних від Президента та уряду збройних формувань (2,4%). Цього цілком достатньо для забезпечення стійкої циклічності гострих соціальних конфліктів, з відповідною перманентністю економічних депресій і криз, що також не раз підтверджувалося в Україні. Зв'язок між трансформаціями у відносинах власності та деструктивними соціальними явищами і процесами є безпосереднім і прямим. Більш як половина громадян (майже 55% у 2014 р.) пов'язують своє незадовільне матеріальне і соціальне становище з несправедливою приватизацією і переданням великої державної власності у приватні руки. На жаль, це не просто суб'єктивне та емоційне ставлення населення до таких процесів, а об'єктивно сформована ними соціально-економічна дійсність.

* Тут і далі наведено дані моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України “Українське суспільство 2014” та “Українське суспільство 2015”, доступні на його сайті ([Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.i-soc.com.ua).

Висновки

Отже, зміна економічної та соціальної моделі розвитку українського суспільства, модернізація виробництва в його інтересах повинні розпочатися в першу чергу з виправлення деформацій у системі прав власності у напрямках забезпечення як гарантування прав пересічних громадян і суб'єктів господарювання, так і перегляду наслідків несправедливого перерозподілу національного багатства країни. Слід врахувати, що саме інституційно-політична детермінанта стала відправною точкою для подальшого формування трендів розвитку українського суспільства і негативних проявів решти детермінант.

Почати необхідно з деолігархізації країни, вибудовування двостороннього паритетного зв'язку між суспільством і державою, перебудови структури державного управління країною, виходячи з інтересів не кримінальних олігархічних бізнес-груп, а суспільства й розвитку внутрішнього виробництва для задоволення його соціальних, споживчих та інвестиційних потреб. Велика власність має бути деприватизована і повернута державі, причому не вибірково, а повністю, інакше подібний захід перетвориться на її черговий переділ між провладними і опозиційними олігархічними кланами. Ця власність повинна стати надбанням не олігархії, а всього населення країни через "демократизацію", притаманну найрозвинутішим країнам світу, тобто через передання у розпорядження і управління державним суверенним фондам, акціями яких рівною мірою мають володіти всі громадяни країни.

Поряд з тим, важливо взяти до уваги і деякі інші обставини. Насамперед, йдеться про врахування трендів науково-технологічного розвитку світової промисловості у вибудовуванні відповідної політики розвитку виробництва в Україні. Поширення технологій Четвертої промислової революції на фоні політики подолання деіндустріалізації та підвищення зайнятості в розвинутих країнах супроводжуватимуться максимальною локалізацією виробництв, замиканням технологічних циклів і ланцюгів створення доданої вартості в межах їх національних юрисдикцій або економіко-політичних союзів (зокрема, ЄС). Тому Україні у перспективі слід очікувати від розвинутих країн посилення протекціонізму і зростання бар'єрів для входу на їх ринки українських товарів (насамперед, середньо- і високотехнологічних), при одночасному нав'язуванні їй аграрної, ресурсно-сировинної та низькотехнологічної спеціалізації та при подальшій експансії їх продукції на вітчизняний ринок. Україні не варто сподіватися на масове розміщення на своїй території високотехнологічних виробництв із зазначених держав. Навпаки, на її територію переміщуватимуться низькотехнологічні виробництва, які за своїми технічними та екологічними параметрами не відповідатимуть регламентам і пріоритетам політики розвитку розвинутих країн.

З огляду на наявне високе безробіття в Україні та можливе подальше істотне посилення структурного безробіття (причому у сфері як виробництва, так і послуг), внаслідок усе тієї ж Четвертої промислової революції, Україні треба більш помірковано підходити до технологічної складової модернізації свого виробництва, акцентуючи увагу не тільки на безумовному підвищенні продуктивності праці, але й на збереженні та можливому збільшенні високопродуктивних робочих місць у промисловості та у секторі послуг (насамперед, наукомістких).

Необхідно пам'ятати, що зовнішньоекономічна детермінанта у вигляді надмірної орієнтації виробництва на зовнішні, переважно сировинні, ринки і домінуючої присутності на внутрішньому ринку іноземної продукції чималою мірою при-

четна до деградації структури виробництва і не вигідної інтеграції економіки України у світову, до переходу на модель “збіднюючого” розвитку та загострення боргових проблем держави. Тому модернізація має супроводжуватися заходами щодо істотної диверсифікації вітчизняного виробництва, його відходу від сировинної та низькотехнологічної моноспеціалізації, відмови від надмірної експортної спрямованості, щодо переорієнтації при поміркованому протекціонізмі на потреби внутрішнього ринку і на зниження імпортозалежності внутрішнього споживчого та інвестиційного товарних ринків. Такий крок дозволить наблизити можливості вітчизняного виробництва як у випуску продукції, так і у підвищенні доходів населення до привнесених іззовні стандартів споживання і споживчої поведінки, відмовившись від практики “життя у борг” як держави, так і суб’єктів виробництва та пересічних громадян. Поряд з тим, переорієнтація виробництва на внутрішній ринок у цілому послабить залежність української економіки від коливань світової кон’юнктури і від впливу зовнішніх політичних та економічних агентів, чий інтереси у відношенні до нашої країни є далекими від інтересів і потреб українського суспільства.

Список використаної літератури

1. Райзберг Б., Лозовский Л., Стародубцева Е. Современный экономический словарь ; [6-е изд., перераб. и доп.]. – М. : ИНФРА-М, 2011. – 512 с.
2. Barro R.J. Determinants of economic growth: a cross-country empirical study // NBER Working Paper No. 5698. – Cambridge : National Bureau of Economic Research, 1996. – 118 p.
3. Бобух І., Барановська І. Макроекономіка. Підручник. Тема 28. Економічний розвиток і зростання // Економічна теорія. – 2015. – № 2. – С. 99–117.
4. Scott R.E. Growth in U.S. – China trade deficit between 2001 and 2015 cost 3.4 million jobs. Here’s how to rebalance trade and rebuild American manufacturing // Economic Policy Institute. – Washington, D.C., 2017. – January 31. – 94 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.epi.org/114752>.
5. McMillan M., Rodrik D. Globalization, Structural Change and Productivity Growth // NBER Working Paper No. 17143. – 2011. – 54 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.nber.org/papers/w17143.pdf>.
6. Lichtblau K., Matthes J., Fritsch M. and other. Industry as a growth engine in the global economy / Institut der deutschen Wirtschaft Köln. – Cologne : IW Consult GmbH, IW Köln, 2013. – 162 p.
7. Вишневецкий В.П., Амоша А.И., Збаразская Л.А. и др. Промышленная политика и управление развитием промышленности в условиях системных дисбалансов: концептуальные основы ; [под общ. ред. В.П. Вишневецкого и Л.А. Збаразской]. – Донецк : Ин-т экономики пром-сти НАН Украины, 2013. – 180 с.
8. Rotman D. How Technology Is Destroying Jobs // MIT Technology Review. – 2013. – June 12 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.technology-review.com/s/515926/how-technology-is-destroying-jobs/>.
9. Hitchcock A., Laycock K., Sundorph E. Work in progress. Towards a leaner, smarter public-sector workforce. – London : Reform, 2017. – 90 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reform.uk/wp-content/uploads/2017/02/Work-in-progress-Reform-report.pdf>.
10. Metz C. The AI Threat Isn’t Skynet. It’s the End of the Middle Class // Wired. – 2017. – February 10 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.wired.com/2017/02/ai-threat-isnt-skynet-end-middle-class>.

11. *Sappington D., Stiglitz J.* Privatization, information and incentives // *Journal of Policy Analysis and Management*. — 1987. — Vol. 6. — Iss. 4. — P. 567–585.
12. *Барановський О., Сіденко В.* Проблеми власності та легалізації капіталів і доходів в Україні // *Національна безпека і оборона*. — 2004. — № 2. — С. 2–13.
13. *Аджемоглу Д., Робинсон Дж.* Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты. — М. : АСТ, 2015. — 575 с.
14. *Кіндзерський Ю.В.* Інституційна пастка олігархізму і проблеми її подолання // *Економіка України*. — 2016. — № 12. — С. 22–46.
15. *Кіндзерський Ю.В.* Деструктиви промислової політики в Україні та можливості їх подолання // *Економіка України*. — 2012. — № 12. — С. 4–16.
16. *Перкинс Дж.* Исповедь экономического убийцы. — М. : Pretext, 2005. — 319 с.
17. *Вернер К., Вайс Г.* Черная книга корпораций. — Екатеринбург : Ультра. Культура, 2007. — 416 с.
18. *Кораблін С.* Модель відстаючого зростання: економічні фактори та наслідки для України // *Економіка і прогнозування*. — 2016. — № 2. — С. 74–85.
19. Оцінка впливу Угоди про асоціацію/ЗВТ між Україною та ЄС на економіку України : наук. доп. ; [за ред. В.М. Гейця, Т.О. Осташко, Л.В. Шинкарук] ; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". — К., 2014. — 102 с.
20. *Геєць В.М.* Інституційна обумовленість інноваційних процесів у промисловому розвитку України // *Економіка України*. — 2014. — № 12. — С. 4–19.
21. *Геєць В.М.* Особливості взаємозв'язку економічних і політичних передумов реконструктивного розвитку економіки України // *Економіка України*. — 2016. — № 12. — С. 3–21.
22. *Богдан Т.П.* Зовнішнє боргове навантаження та виклики для валютно-фінансової політики України // *Економіка України*. — 2016. — № 7. — С. 21–32.
23. *Зимовець В.* Деформована фінансова модель ведення бізнесу в Україні: інституційний аспект / *Корпоративні фінанси: проблеми та перспективи інноваційного розвитку* : Зб. матеріалів I Всеукр. наук.-практ. конф. — К. : КНЕУ, 2016. — 370 с.
24. *Ормоцадзе М.* Украинская рулетка: граждане и бизнес потеряли в банках-банкротах свыше 300 млрд гривен // *Форбс-Україна*. — 2016. — 27 травня [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://forbes.net.ua/business/1416943-ukrainskaya-ruletka-grazhdane-i-biznes-poteryali-v-bankah-bankrotah-svyshe-300-mlrd-griven>.
25. *Сколотяний Ю., Івченко Р.* Повторне розграбування, або У що державі та платникам податків обходяться банкрутства банків // *Дзеркало тижня*. — 2017. — № 27.

References

1. Raizberg B., Lozovskii L., Starodubtseva E. *Sovremennyyi Ekonomicheskii Slovar'*; [6-e izd., pererab. i dop.] [Modern Economic Dictionary, 6th ed., revised and augmented]. Moscow, INFRA-M, 2011 [in Russian].
2. Barro R.J. Determinants of economic growth: a cross-country empirical study. *NBER Working Paper* No. 5698, Cambridge, National bureau of economic research, 1996.
3. Bobukh I., Baranovs'ka I. *Makroekonomika. Pidruchnyk. Tema 28. Ekonomichniy rozvytok i zrostannya* [Macroeconomics. Textbook. Topic 28. Economic development and growth]. *Ekonomichna teoriya — Economic theory*, 2015, No. 2, pp. 99–117 [in Ukrainian].

4. Scott R.E. Growth in U.S. – China trade deficit between 2001 and 2015 cost 3.4 million jobs. Here’s how to rebalance trade and rebuild American manufacturing. Economic Policy Institute, Washington, D.C., 2017, January 31, available at: <http://www.epi.org/114752>.
5. McMillan M., Rodrik D. Globalization, Structural Change and Productivity Growth. *NBER Working Paper* No. 17143, 2011, available at: <http://www.nber.org/papers/w17143.pdf>.
6. Lichtblau K., Matthes J., Fritsch M. et al. Industry as a Growth Engine in the Global Economy. Institut der deutschen Wirtschaft Köln, Cologne, IW Consult GmbH, IW Köln, 2013.
7. Vishnevskii V.P., Amosha A.I., Zbarazskaya L.A. et al. *Promyshlennaya Politika i Upravlenie Razvitiem Promyshlennosti v Usloviyakh Sistemnykh Disbalansov: Kontseptual’nye Osnovy* [Industrial Policy and Management of Industrial Development in the Context of Systemic Imbalances: the Conceptual Framework]. V.P. Vishnevskii, L.A. Zbarazskaya (Eds.). Donetsk, Institute of Industrial Economics of the NAS of Ukraine, 2013 [in Russian].
8. Rotman D. How technology is destroying jobs. *MIT Technology Review*, 2013, June 12, available at: <https://www.technologyreview.com/s/515926/how-technology-is-destroying-jobs/>.
9. Hitchcock A., Laycock K., Sundorph E. Work in Progress. Towards a Leaner, Smarter Public-sector Workforce. London, Reform, 2017, available at: <http://www.reform.uk/wp-content/uploads/2017/02/Work-in-progress-Reform-report.pdf>.
10. Metz C. The AI threat isn’t skynet. It’s the end of the middle class. *Wired*, 2017, February 10, available at: <https://www.wired.com/2017/02/ai-threat-isnt-skynet-end-middle-class>.
11. Sappington D., Stiglitz J. Privatization, information and incentives. *Journal of Policy Analysis and Management*, 1987, Vol. 6, Iss. 4, pp. 567–585.
12. Baranovskyy O., Sidenko V. *Problemy vlasnosti ta lehalizatsii kapitaliv i dokhodiv v Ukraini* [The problems of ownership and legalization of capitals and incomes in Ukraine]. *Natsional’na bezpeka i oborona – National security & defense*, 2004, No. 2, pp. 2–13 [in Ukrainian].
13. Acemoglu D., Robinson J. *Pochemu Odni Strany Bogatye, a Drugie Bednye. Proiskhozhdenie Vlasti, Prosvetaniya i Nishchety* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. Moscow, AST, 2015 [in Russian].
14. Kindzers’kyi Yu.V. *Instytutsiina pastka oliharkhizmu i problemy ii podolannya* [Institutional trap of oligarchism and problems of its overcoming]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 12, pp. 22–46 [in Ukrainian].
15. Kindzers’kyi Yu.V. *Destruktyvyi promyslovoi polityky v Ukraini ta mozhyvosti ikh podolannya* [Destructive points of the industrial policy in Ukraine and possibilities of overcome them]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2012, No. 12, pp. 4–16 [in Ukrainian].
16. Perkins J. *Ispoved’ Ekonomicheskogo Ubiitsy* [Confessions of an Economic Hit Man]. Moscow, Pretext, 2005 [in Russian].
17. Werner K., Weiss H. *Chernaya Kniga Korporatsii* [The Black Book of Corporations]. Ekaterinburg, Ul’tra. Kul’tura, 2007 [in Russian].
18. Korablin S. *Model’ vidstayuchoho zrostannya: ekonomichni faktory ta naslidky dlya Ukrainy* [The “lagging growth” model: economic factors and consequences for Ukraine].

Ekonomika i prognozuvannya – Economy and forecasting, 2016, No. 2, pp. 74–85 [in Ukrainian].

19. Otsinka Vplyvu Uhody pro Asotsiatsiyu/ZVT mizh Ukrainoyu ta ES na Ekonomiku Ukrainy: nauk. dop. [Assessment of the Impact of the Association/FTA Agreement between Ukraine and the EU on Ukrainian economy: scientific report]. V.M. Heyets, T.O. Ostashko, L.V. Shinkaruk (Eds.). Kyiv, NAS of Ukraine, Institute for Economics and Forecasting of the NAS of Ukraine, 2014 [in Ukrainian].

20. Heyets V.M. *Instytutsiina obumovlenist' innovatsiinykh protsesiv u promyslovomu rozvytku Ukrainy* [Institutional conditionality of innovative processes in Ukraine's industrial development]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2014, No. 12, pp. 4–19 [in Ukrainian].

21. Heyets V.M. *Osoblyvosti vzayemozv'yazku ekonomichnykh i politychnykh peredumov rekonstruktyvnoho rozvytku ekonomiky Ukrainy* [Peculiarities of the interrelation of economic and political preconditions of a reconstructive development of Ukraine's economy]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 12, pp. 3–21 [in Ukrainian].

22. Bogdan T.P. *Zovnishne borhove navantazhennya ta vyklyky dlya valyutno-finansovoi polityky Ukrainy* [External debt burden and challenges for the currency-financial policy of Ukraine]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 7, pp. 21–32 [in Ukrainian].

23. Zymovets' V. *Deformovana finansova model' vedennya biznesu v Ukraini: instytutsiinyi aspekt* [Deformed financial model of doing business in Ukraine: institutional aspect]. Proceedings from: *Korporatyvni finansy: problemy ta perspektyvy innovatsiinoho rozvytku. I Vseukr. nauk.-prakt. konf.* [Corporate finance: problems and prospects for innovation development. I All-Ukrainian scientific and practical conference]. Kyiv, KNEU, 2016 [in Ukrainian].

24. Ormotsagze M. *Ukrainskaya ruletka: grazhdane i biznes poteryali v bankakh-bankrotakh svyshe 300 mlrd griven* [Ukrainian roulette: citizens and business lost more than 300 billion hryvnia in bankrupt banks]. *Forbs-Ukraina – Forbes-Ukraine*, May 27, 2016, available at: <http://forbes.net.ua/business/1416943-ukrainskaya-ruletka-grazhdane-i-biznes-poteryali-v-bankah-bankrotah-svyshe-300-mlrd-griven> [in Russian].

25. Skolotyanyi Yu., Ivchenko R. *Povtorne rozgrabuvannya, abo U shcho derzhavi ta platnykam podatki obkhodyat'sya bankrutstva bankiv* [Repeated looting, or What banks' bankruptcies cost to the state and taxpayers]. *Dzerkalo tyzhnya – Week's Mirror*, 2017, No. 27 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 17 липня 2017 р.